

ODJECI FRANCUSKE REVOLUCIJE I SLIKA JAKOBINSKE UROTE U *REPUBLIKANCIMA* MARIJE JURIĆ ZAGORKE

Dunja Fališevac

I. ODJECI FRANCUSKE REVOLUCIJE U HRVATSKOJ KNJIŽEVNOSTI

U romanu *Republikanci* Marija Jurić Zagorka (1873? — 1957) obradila je povijesni događaj: to je jakobinska urota Ignjata Martinovića, otkrivena 1794. godine, urota u kojoj su, osim Ignjata Martinovića, sudjelovali Mađar Josip Hajnóczy, Ivan Lacković i drugi, a čiji je predstavnik u Hrvatskoj i Slavoniji bio Josip Kralj. »Sredinom 1974. bili su Martinović i njegovi suradnici uhvaćeni, osuđeni i likvidirani, a J. Kralj se sam ubio i tako spasio od istrage hrvatske jakobince.«¹ Optužen je bio i zagrebački biskup Maksimilijan Vrhovac, ali se on od optužbi uspio opravdati te bio oslobođen. Fabula romana prati i događaje koji su se odigrali poslije urote, u doba dolaska nekih hrvatskih krajeva pod Napoleonovu vlast. Kroz cijeli roman provlače se brojne ideje koje je iznijela francuska revolucija i postrevolucionarno doba Napoleonove vladavine.

Svojom temom Zagorkin roman nameće brojna pitanja hrvatske književne kulture. Prvo je pitanje pitanje oblikovanja i tematiziranja ideja Francuske revolucije, pitanje postojanja demokratskih i liberalnih ideja oblikovanih i rođenih u okvirima Francuske revolucije u hrvatskoj književnosti; drugi je problem koji nameće roman

Zagorkin odnos prema takvim idejama i njihovo oblikovanje u romanesknom žanru koji nekim svojim osobinama pripada trivijalnoj literaturi.

Zagorkin roman nije prvo djelo u hrvatskoj književnosti koje tematizira demokratske ideje Francuske revolucije i različite idejne, društvene i političke koncepcije postrevolucionarnih vremena u Francuskoj i u cijeloj Evropi, pa i u hrvatskim zemljama. Naime, ideje Francuske revolucije, demokratske koncepcije društva, države, prava, konfesionalnih razlika, a isto tako i novo razumijevanje pojedinca tematizirali su se u hrvatskoj književnoj kulturi od vremena kada su takve ideje oblikovale zapadnoevropski povijesni svijet.² Odnos prema tim novim, demokratskim idejama na različite se načine i s različitim predznacima manifestirao u raznovrsnim i žanrovski raznoobličnim tekstovima hrvatske književne kulture. S jedne strane, brojna su književna djela demonizirala i sotonizirala navedene povijesne događaje i njihovu idejnu popudbinu: najčešća su meta pisci i tvorcii inovativnih koncepcija, ponajprije Voltaire; objekt je demonizacije isto tako i Napoleon; često se napadaju jakobinci i pripadnici drugih vjera, najčešće Židovi; na udaru je i ateizam odnosno antiklerikalizam.

Ideje koje je zagovarala Francuska revolucija naišle su na brojne negativne odjeka u dubrovačkom segmentu hrvatske književnosti. Primjerice, negativističke stavove prema događajima u Francuskoj 1791. godine izražava Frano Stay u promonarhističkoj i antirevolucionarnoj latinskoj *Elegiji o previranjima u Francuskoj 1791 (De tumultu Galliae anno 1791. Elegia)*, u nekim epigramima Rajmund Kunić iskazuje antivolterovske ili pak antidemokratske stavove (*Voltaireov grob, Francuskoj*), a slični se stavovi nalaze i u pjesmama Mihe Dadića. Rafo Radelja u prigodničarskoj latinskoj pjesmi *Protiv stranke jakobinaca koja se u Francuskoj združila poslije pokolja nad kraljem* optužuje jakobince za brojne nesreće i zlodjela.³ Antidemokratske, antifrancuske i protunapoleonovske stavove nalazimo i u nekih dalmatinskih pjesnika, primjerice u raspravama ili pak u pučki intoniranim pjesmama-pamfletima A. Dorotića, koji su bili neobično popularni i imali velika odjeka.⁴ Ni u književnosti banske Hrvatske nije izostalo tematiziranje događaja i ideja vezanih uz revolucionarne i postrevolucionarne događaje u Francuskoj obavijeno antifrancuskim i antinapoleonovskim stavovima, najčešće u pučkoj literaturi stihovanih pamfleta-letaka, ali i u literaturi koja je pripadala eliti: primjerice, u predgovoru spjevu *Svemogući neba i zemlje Stvoritelj* Antun Ivanošić žestoko će napadati ateističke i deističke struje svoga vremena, kao i »otrovne pisce« Voltairea

i Rousseaua i druge koji su »suprot istini Svetoga pisma čemerno pero svoje bili izoštrili, s kojim cile kraljevine skoro otrovaše«. ⁵ U napadima ga je slijedio Josip Stojković odvrćući čitatelje od Voltairea. I u kajkavskoj književnosti opjevava se Francuska revolucija s negativističkim, demonizirajućim prizvucima: najpoznatiji je takav primjer pjesma *Horvat Horvatom horvatski govori* Jurja Malevca (Grgura Kapucina). ⁶

S druge strane, vrlo se rano, neposredno nakon samih povijesnih događaja, javljaju i glasovi pristajanja uz demokratske i liberalne ideje Francuske revolucije i postrevolucionarnih vremena. Među takvim stavovima na prvom mjestu treba istaći cjelokupan opus Tome Basiljevića-Baseljija, koji je još krajem 18. stoljeća iznosio svoja demokratska i liberalna razmišljanja o aktualnim povijesnim događajima, o prosvijećenoj vladavini, kralju, revoluciji, republikanskoj državi, legitimitetu, pravima i suverenitetu naroda, potrebi prosvjećivanja naroda i pravu naroda na vlast. ⁷ U dubrovačkim se knjižnicama nalazi i talijanski pisan republikanski credo, kojim se Napoleon veliča kao suvremeni Krist i božanstvo; u jednom pismu Marko Faustin Galjuf veliča slobodu i jednakost, a u duhu Pascala pisane su *Misli* Frane Dolcija. I neki drugi predstavnici dubrovačke elite afirmativno su i s oduševljenjem reagirali na revolucionarne promjene u Francuskoj. ⁸

U hrvatskoj književnoj kulturi postoje i dokazi pristajanja uz demokratske ideje u pučkoj, ponajprije pamfletskoj književnosti koja se u obliku letaka širila u narodu. ⁹ Poznate su dvije profrancuske kajkavske pjesme u obliku pamfleta-letaka koje su nastale u sjevernoj Hrvatskoj: *Paškvil* i *Fama volat*. ¹⁰ U vrijeme Matutinovićeve urote u Splitu također su se pojavili neki profrancuski i demokratsko-liberalni leci, a jedna je pronapoleonovska pjesma, u Kačićevu stilu, bila publicirana u »Kraljskom Dalmatinu«. ¹¹

Požezanin Antun Nagy s njemačkoga je preveo opsežno popularno djelo o Napoleonu *Izpisivanje življenja i činih Napoleona, cesara Francuzah i kralja od Italije ...* (Zagreb 1811), u kojem se o Napoleonu govori s mnogo poštovanja kao o izvanrednu čovjeku, koji je dao Evropi novo lice, a njegovo će značenje prosuditi tek kasniji naraštaji.

I u preporodnoj i postpreporodnoj hrvatskoj književnosti ideje i svjetonazori koje je deklarirala i iznijela kao opće dobro Francuska revolucija i prosvjetiteljski duh francuske kulture čestom su temom i visoke književnosti i političke publicistike, postavši samorazumljivim stavom pripovjedača, naratora i iskaznih subjekata

u brojnim djelima. Ideje suvereniteta, prirodnog prava, jednakosti, konfesionalnih sloboda često se iznose u lijepoj književnosti, od Demetrova *Grobničkog polja* i Mažuranićeve *Smrti Smail-age*, pa do Botićevih romantičkih spjevova koji podupiru i zagovaraju ideju vjerske tolerancije, Kazalijevih djela koja naglašeno podupiru ideje slobode pojedinca i otpora konformističkim represivnim stavovima konzervativnog društva, pa sve do podupiranja ideologema građanskog društva i prava individuuma na slobodan izbor u *Domu i svijetu* Franje Markovića. I u lirici S. S. Kranjčevića nalaze se neposredni odjeci i motivi vezani uz veliki povijesni događaj (*Resurrectio*), a cijeli prvi dio *Dubrovačke trilogije* tematizira dolazak Francuza i dramatičnu reakciju vlastele na revolucionarne mijene koje je taj povijesni događaj unio u politički i društveni život Dubrovačke Republike. I postvojnovičanac Lukša s Orsana (E. Katić) u drami *Jakubinka* (Zagreb 1914), smještajući radnju u vrijeme francuske vladavine u Dubrovniku, dramsku radnju gradi na sukobu pristaša »oligarhije«, s jedne, a »Franceza«, s druge strane. Od publicističkih djela, osim Mažuranićeve političkog spisa *Hrvati Mađarom* (1848), može se spomenuti memoarsko djelo Imbre Tkalca *Jugenderinnerungen aus Kroatien* (Leipzig 1893) i njegova poslanica *Croaten, Serben und Magyaren, ihre Verhältnisse zu einander und zu Deutschland*, u kojoj Tkalac brani ideju države koja se temelji na demokraciji, federalizmu i slobodi za sve njezine pripadnike; Habsburšku Monarhiju želio je transformirati od njemačke Austrije u zapadnu slavensku zemlju na načelima demokratskog i nacionalnog federalizma.¹²

Demokratske i liberalne ideje što ih je proklamirala Francuska revolucija i postrevolucionarno vrijeme u drugoj polovici 19. stoljeća dobivaju značajke općeprihvaćenih i samorazumljivih svjetonazorskih stavova i shvaćanja. Početkom 20. stoljeća obnovit će i zagovarati te ideje i stavove obnovljenom energijom i angažmanom Marija Jurić Zagorka u povijesno-trivijalnom romanu *Republikanci*.

II. REPUBLIKANCI MARIJE JURIĆ ZAGORKE

Roman *Republikanci* Marije Jurić Zagorke izlazio je u »Ilustrovanom listu« u nastavcima, kao podlistak, od godine 1914-1916, dakle u prve dvije ratne godine. U kronologiji Zagorkina opusa roman zauzima mjesto poslije *Gričke vještice*, a prije *Kćeri Lotrščaka*.

Republikanci su u hrvatskoj književnoj historiografiji najčešće bili opisivani i analizirani zajedno s drugim Zagorkinim povijesno-avanturističkim romanima, s kojima ih povezuju brojne fabularne i kompozicijske osobine: i *Republikanci* kao i drugi Zagorkini romani »(...) obiluju dinamičkim motivima i gotovim formulama posuđenima iz ljubavnih, avanturističkih, gotskih i viteških romana. Fabule su razgranate, zasićene energijom i aktivizmom, a značajnu ulogu imaju prokušani rekviziti za stvaranje i zadržavanje napetosti (...).«¹³ Kao i u drugim Zagorkinim romanima, tako je i u *Republikancima* prostor izvornosti »(...) bio u vještini fabuliranja. Iako je bila na sličnim tematskim, motivskim i aktantskim razinama kao i neki drugi hrvatski pisci XIX. i početka XX. st., njezin iskorak u žanr popularnog feljtonskog romana koji teži beskonačnosti, pretpostavio je fabularnu hipertrofiju. Takav narativni 'perpetuum mobile' zahtijevao je znatnu spisateljsku pribranost. Uz temeljnu zadaću da bude zanimljivo štivo, ta je proza ovisila o strogo narativnom funkcionalizmu. Bilo je potrebno doista vrhunsko majstorstvo održati pod nadzorom sve fabularne konce, postignuti logičnu strukturu zapleta s jedva uhvatljivim epizodnim ograncima, izbjegnuti moguću monotoniju unutar žanrovskog modela, ukratko, zasićenost kontinuiranog pripovijedanja. Pomagale su joj različite vrste podžanrovskih kodova, od ljubavnog, pustolovnog, političkog do povijesnog, njihova pretapanja, ali najviše semantička jednostavnost.«¹⁴

Međutim, *Republikanci* imaju neke karakteristike koje to djelo čine osobitim u Zagorkinu opusu. Kao prvo, iako je fabula romana vrlo razgranata i protkana tipiziranim fikcionalnim fabulama preuzetima iz trivijalne literature, *Republikanci* se uvelike oslanjaju na pouzdane arhivske i druge povijesne izvore koji se u romanu vjerodostojno interpretiraju, često i doslovno citiraju. Po tome je taj Zagorkin roman bliži Šenoinim i Kumičićevim povijesnim romanima, ponajprije *Diogenešu* i *Uroti Zrinsko-frankopanskoj*, nego neki drugi Zagorkini romani. Jednom riječju, s klasičnim hrvatskim povijesnim romanima Zagorkine *Republikance*

povezuje snažan oslon na historiografske izvore, prepletanje faktivnih i fikcionalnih fabularnih niti i snažno povezivanje stvarnih i izmišljenih likova, eksponiranje nacionalno-slobodarskih ideologema, snažan protuaustrijski i protuhabsburški stav.

U žanrovskom pogledu *Republikanci* su mnogolik roman, participiraju u povijesnom, a isto tako i u ljubavnom, pustolovnom, trivijalnom, špijunskom i avanturističkom romanesknom žanru, podastirući unutar zanimljive i napete fabule brojne demokratske i liberalne ideje, a isto tako i moderne feminističke stavove. Takve, socijalno-liberalne ideje, napredne i demokratske misli o pravdi i socijalnoj jednakosti te o nužnosti revolucionarnih mijena u Austriji, Ugarskoj i Hrvatskoj utkane su u trivijalne i avanturističke fabularne niti kao kontekst ili se pak jasno i izravno proklamiraju tijekom cijeloga romana u brojnim dijalozima ili pripovjedačkim komentarima. Epizode u kojima se pripovijeda o sudskom procesu urotnicima, napisani na temelju arhivskih podataka, o tome najbolje svjedoče. Navest ću samo jedan odlomak iz romana — Martinovićevu obranu pred sudom:

Predsjednik se obrati Martinoviću:

— Želite li što reću u svoju obranu?

Njegovo lice i visoko čelo što je odavalo nepobjedivu duševnu snagu odaje nadzemaljski mir. Glas mu zvuči hladnokrvno i mirno:

— Što sam skrivio? To što tvrdim da svi ljudi imaju jednako pravo uživati svoja rad i svoja prava? To što tvrdim da i kmet ima toliko prava koliko svaki plemić? Ili sam skrivio to što sam želio promjenu vlade i promjenu ustava? Ako je zločinstvo tražiti promjenu vlade i zakona, onda su zločinci i oni kraljevi i one vlade što su mijenjale zakon. Ako je zločin ljubiti slobodu, onda me sudite! Ako plemenita načela mogu da budu zločin, onda će državni odvjetnik imati mnogo posla da istrijebi sve te zločince. Moje je čvrsto uvjerenje da su naši zakoni zastarjeli, da je naš ustav preživio i da ga valja promijeniti. Ako to ne učini vlast, učinit će narod! Mi, koji smo ovdje, nismo to proveli. Možda nismo za to bili dosta pripremljeni, ali smo ipak prva zraka velike i daleke budućnosti. Duh vremena ne da se zaustaviti. Što smo, dakle, učinili? Evo što: sastajali se, raspravljali, razglabali i opet raspravljali u beskonačnost, a ništa nismo učinili! Samo smo osjećali da se nešto mora promijeniti i nešto učiniti i da netko mora da se prihvati rada. Ali doći će vrijeme kad će drugi provesti ono o čemu smo mi raspravljali i o čemu smo mi samo mislili. Nauku demokratizma neće iskorijeniti nikakvi državni odvjetnici i nikakve osude. Nestat će nas, nestat će i vas, gospodo suci. Ali, ostat će naš pravorijek i ne dajte

*da se kasnija pokoljenja moraju sa zgražanjem pitati: zar je doista u ovoj zemlji moglo biti sudaca koji su prosvijetljenost uma nazivali uvredom veličanstva, vapaj za pravdom i slobodom – zločinom?! Gospodo suci! Uzmite u ruke zakon, slobodno pogledajte u oči svoje savjesti i onda sudite!*¹⁵

Kako je već rečeno, *Republikanci* u većem dijelu fabule obrađuju povijesnu temu, temu koju je namjeravao romansirati i August Šenoa:¹⁶ to je jakobinska urota Ignjata Martinovića, događaj koji »(...) predstavlja najraniji svestrano pripremljeni pokušaj, da se u našim zemljama početkom devedesetih godina osamnaestog stoljeća, po ugledu na Francusku, provede buržoasko-demokratska revolucija u cilju socijalnog i nacionalnog oslobođenja svih naroda Habsburškog carstva. Martinovićev revolucionarni pokret obuhvatio je od Beča do Novoga Sada sve glavnije tadašnje političke centre, a njegove tajne organizacije bile su naročito razgranate u Ugarskoj, u Hrvatskoj i u Vojvodini, tako da je u Martinovićevoj zavjeri sudjelovao znatan broj Hrvata i Srba. Neki od njih su, kada je 1794. otkrivena zavjera, zajedno s Martinovićem uhapšeni i suđeni na robiju, a organizator hrvatskih jakobinaca Josip Kralj izgubio je i život.«¹⁷ Osim teme urote, Zagorkin roman obrađuje i život u hrvatskim krajevima u doba Napoleonove vladavine. Na ideološkoj razini roman zagovara ideje Francuske revolucije: slobodu, jednakost i bratstvo, ideje »(...) koje su naglo prodirale u gotovo sve zemlje Evrope, izazivale veliku uznemirenost i strah da će se morati mijenjati ljudski poredak.«¹⁸

Fabula romana odvija se u nekoliko gradova: to su Beč, Zagreb, Pešta i Karlovac, a vrijeme radnje romana odvija se u razdoblju od dolaska na prijestolje konzervativnog i od francuskih revolucionarnih ideja uplašenog cara Franje I, od 1792. godine pa do propasti Napoleonovih Ilirskih Provincija. To je vrijeme vrlo značajnih povijesnih događaja za Hrvatsku, koji se u romanu spominju i igraju važnu ulogu u fabularnim zapletima: od važnih događaja spominje se propast Venecije, dolazak Dalmacije pod habsburšku vlast, težnja Dalmacije za sjedinjenjem s Hrvatskom, bitka kod Austerlitz, francuska uprava u Dalmaciji nakon mira u Požunu (1806), francuska uprava u Istri, Kranjskoj i Hrvatskoj s desne obale Save nakon mira u Schönbrunn i postanak Ilirskih Provincija (1809) i, na kraju, pad francuske prevlasti nakon Napoleonova poraza u Rusiji 1813. godine. Unutar tako određenih vremenskih i prostornih koordinata, Zagorka u romanu iznosi brojne teme, pitanja i probleme onoga vremena, primjerice: politički odnosi između

Austrije, Ugarske i Hrvatske, mogućnost ustavnih promjena parlamentarnim putem, novačenje krajišnika, pitanje tiska i cenzure, socijalno-ekonomski status najnižih slojeva, uporaba hrvatskoga jezika kao službenog jezika itd. To burno razdoblje i evropske i hrvatske povijesti ispriповijedano je u *Republikancima* tako da se brojne fiktionalne fabularne niti prepleću s povijesnom građom, a u središtu je radnje Martinovićeva urota, odnosno težnje mladog hrvatskog i ugarskog plemićkog i građanskog kruga da u objema zemljama provedu demokratske i liberalne promjene. Temu urote Ignjata Martinovića i život u Ilirskim Provincijama pripovjedač romana oblikuje tako da se posve jasno razabire da podržava i zagovara demokratske ideje Francuske revolucije i veliča postrevolucionarno vrijeme u Hrvatskoj u doba Napoleonove vladavine. Osim demokratskih i antifeudalnih ideja, roman propagira i hrvatsko domoljublje, a i ideja ujedinjenja svih hrvatskih krajeva u jednu državu, osobito u posljednjim dijelovima romana, jedan je od strateških ciljeva pripovjedača. Zagorka je u romanu idealizirala i maksimalizirala ulogu hrvatskih protagonista (primjerice, dodijelila je glavnu ulogu Goroslavu Delivuku, epizodnoj ličnosti u povijesnim događajima, a vrlo važnu ulogu dala je i Maksimilijanu Vrhovcu) te je tako »nadogradila« i idealizirala suvremene historiografske stavove iz kojih se razabire da je sudjelovanje Hrvata u uroti bilo relativno ograničeno; iz takve romaneskne koncepcije jasno se razabiru autoričini ne samo demokratsko-liberalni nego i naglašeno prohrvatski stavovi.¹⁹

Radnja romana temelji se velikim dijelom na povijesnim činjenicama, a glavni su likovi povijesne osobe. Po navedenim osobinama *Republikanci* u žanrovskom pogledu pripadaju modelu šenoinskog povijesnog romana. »Bit je tog romanesknog modela vjerna rekonstrukcija povijesnih zbivanja nastala kao rezultat istraživanja autentičnih dokumenata i povijesnih vrela. Za Scotta (i Šenou) povijest nema više pomoćnu funkciju, funkciju pozadine i kulise zbivanja: ona postaje akter romanesknog svijeta i bitan čimbenik narativne progresije.«²⁰ U Zagorkinu romanu glavne fabularne linije tematiziraju važne povijesne događaje, svi glavni i gotovo svi sporedni likovi povijesne su osobe, zapleti i raspleti u skladu su s povijesnim zbivanjima i historiografskim izvorima.

Istodobno, povijesna građa u romanu u velikoj je mjeri isprepletena s fiktionalnim fabularnim linijama: oko povijesnih događaja i historiografski provjerljivih činjenica istkane su brojne fabularne linije koje govore o privatnim svjetovima i privatnim životima povijesnih osoba te je ponekad — bez dobra poznavanja his-

toriografske građe — teško zaključiti koji je lik ili koji događaj izmišljen a koji stvaran, odnosno gdje je u romanu granica između fiktivnog i faktivnog. Jednom riječju, u romanu se osim povijesnih događaja pripovijedaju i brojni avanturistički, špijunski, pustolovni i ljubavni događaji (ponajprije oko glavnih likova Goroslava Delivuka i Ksenije Magdalenić), a stavovi pripovjedača zagovaraju liberalne i demokratske težnje intelektualnog kruga hrvatske mladeži, mahom plemića ali i građana, koji su željeli — potaknuti idejama Francuske revolucije i postrevolucionarnim idejama za vladavine Napoleona I. — promijeniti društveni i politički sistem u Habsburškoj Monarhiji mirnim, parlamentarnim putem. U romanu se osim Franje I, carice Marije Terezije i elite Bečkog dvora, pojavljuju i dobro poznati protagonisti onodobna političkog i društvenog života, primjerice Maksimilijan Vrhovac, Nikola Škrlec, Ignjat Martinović, Josip Kralj, Ivan Lacković, a povijesna je osoba i glavni junak romana Goroslav Delivuk, iako o njemu povijesni izvori donose vrlo malo podataka. Glavni je ženski lik — čini se fiktionalna — Ksenija Magdalenić, pokćerka bečkog ministra policije, koja se od plemkinje i careve špijunske mijenja — pod utjecajem ljubavi prema mladom demokratu Delivuku — u zagovornicu i propagatoricu demokratskih ideja, u prvom redu onih o jednakosti i slobodi svih staleža. Kroz taj lik Zagorkin roman propagira i podržava i modernije koncepcije o ženama, u skladu sa Zagorkinim u publicistici i javnom djelovanju osvjedočenim feminističkim stavovima.²¹

Kako je već istaknuto, fabula romana oblikovana je velikim dijelom na povijesnim i arhivskim izvorima: koristila se Zagorka radovima mađarskih historioografa i podacima iz bečkih i peštanskih arhiva,²² rjeđe radovima hrvatskih historioografa koji su do 1914. pisali o temi jakobinske urote i njezinim možebitnim hrvatskim sudionicima.²³ Suvremena historiografija, ponajprije dobar poznavatelj povijesnih izvora mađarski historiograf Vilmos Fraknói prema samom događaju i Ignjatu Martinoviću zauzeo je negativan stav »(...) optužujući Martinovića da je bio dvorski špijun, plaćeni policijski agent i denuncijant, koji je iz ličnih, sebičnih interesa potkazao i upropastio svoje zavjereničke drugove. Fraknóijevo shvaćanje o Martinoviću dominiralo je službenom mađarskom historiografijom kroz punih šest decenija (od 1880, kada se pojavilo prvo njegovo djelo o zavjeri, pa do kraja Drugog svjetskog rata 1945.) ne samo zato, što je to antirevolucionarno, antidemokratsko stanovište odgovalo i vladajućoj klasi polufeudalne Mađarske do

1918. i Horthyjevu kontrarevolucionarnom režimu između dva rata, nego i zato, što je Fraknói u svojim djelima o Martinoviću prvi upotrebio pisanu izvornu građu, pohranjenu u bečkim arhivima. Dobar dio te građe je kasnije propao u požaru, tako da su Fraknóijeve knjige o Martinoviću postale jedina 'naučna', tobože objektivna, na bazi arhivskih, djelomično uništenih dokumenata pisana djela o zavjeri, i sve do naših dana služile kao glavni historijski izvor.«²⁴ Za razliku od interpretacije što je nudi suvremena historiografija, nesklona i uroti i njezinim protagonistima,²⁵ Zagorkini *Republikanci* donose posve drugačiju, vrlo afirmativnu interpretaciju samog događaja i njegovih protagonista: ponajprije, lik Ignjata Martinovića u romanu je vrlo pozitivno prikazan i kao čovjek i kao znanstvenik i kao ideolog i zagovaratelj demokratskih mijena u Austriji i Ugarskoj; drugo, Zagorkin roman predstavlja urotu kao događaj koji je i u hrvatskim krajevima imao znatna odjeka i bio vrlo proširen među mladim građanstvom, plemstvom i najvišim klerom, a za razliku od povijesnih izvora. Naime, iako usporedba građe i likova u romanu s povijesnim podacima, raznim izvorima i zbiljskim protagonistima povijesnog događaja svjedoči o tome da roman relativno vjerno slijedi povijesne izvore te da je autorica dobro proučila svu građu koja joj je bila na raspolaganju, istodobno ta usporedba pokazuje da je autorica promijenila interpretaciju događaja vezanih uz jakobinsku urotu u odnosu na to kako su oni prikazani u njoj dostupnim povijesnim izvorima, da je različito od tih izvora interpretirala brojne povijesne likove u radnji te da je fabulu opskrbila modernim shvaćanjima kojima se sama urota i njezina ideologija usko povezuje s idejama Francuske revolucije i težnjama demokratizaciji društva u modernom smislu te riječi.

Interesantno je napomenuti da su današnje interpretacije jakobinske urote i analize njezinih protagonista dijametralno suprotne onim historiografskim izvorima koje je poznavala Zagorka: te su interpretacije u skladu i identične stavovima i interpretacijama kakve nudi i Zagorkin roman. Samu je urotu a isto tako i karakterni profil Ignjata Martinovića u pozitivnu svjetlu prikazao prvo Vaso Bogdanov u već spominjanoj studiji *Jakobinska zavjera Ignjata Martinovića*,²⁶ a i najnovija istraživanja, primjerice rad Vesne Stanković *Svijet Ignjata Martinovića i proturječja Habsburške Monarhije u njegovo doba*²⁷ pokazuje da Martinović nije izdao svoje drugove i da je cijeli proces protiv urotnika bio montiran.

O toj razlici između povijesne zbilje i stavova koje zagovara roman jasno govori usporedba historiografskih tumačenja događaja i shvaćanja koja se iznose u romanu. Pa dok historiografija smatra:

»Parole: sloboda i bratstvo došle su iz Francuske i u Hrvatsku, ali riječ ‘sloboda’ bila je samo za plemstvo koje je po Verböczyu značilo narod. I dok su u francuskoj skidali ropske lance s naroda, u Hrvatskoj i Ugarskoj proklinjali su cara Josipa II. što je kmetovima dao slobodu. Vječno bratstvo s Mađarima trebalo je osigurati plemićku slobodu, da ju nikada nijedan kralj ne sruši.«²⁸

Za razliku od takva viđenja povijesne zbilje, u romanu nailazimo i na krajnje idealizirane stavove o demokratskoj svijesti pojedinih likova iz najviših, plemićkih krugova. Navest ću ovdje odlomak koji govori o mislima koje prolaze glavom Ksenije Magdalenić, pokćerke bečkog ministra policije, očigledno fikcionalnog lika koja tijekom romana — pod utjecajem ljubavi prema Delivuku, jednom od urotnika, prolazi mijenu od plemkinje do demokratkinje:

»Uvečer je kod ministra i njegove žene priređeno večernje primanje. Ksenija je morala sabrati svu svoju prisebnost da prima udvaranja mladih ljudi i dosadnoga kneza Ruspolija, a da pri tom drži na oku svaki mig i svaku gestu nemilih dvorskih kneginja. Danas je zaboravila da su joj one služile kako bi sama zabavila svoju šaljivu ćud njihovim nametanjem svoje veličine, isprsanjem svog visokog porijekla, uzvisivnjem svojih pradjedova. One to čine i danas, ali Ksenija prodire dublje u njihovu bolesnu aristokratsku nadutost, osluškuje svaki poriv njihove ‘veličine’ i prozrijeva ih do dna. A odraz ove njihove privilegirane nadutosti zamračuje Ksenijin duh nečim stranim, nečim što se odvraća od njih, nečim novim što ozbiljno zazire od njihova aristokratskog staleža. Djevojka i ne opaža kako blistavo danas gleda na sve njih. Danas se ona ne izruguje jer je njezina unutrašnjost zadobila druga okna kroz koja gleda ljude oko sebe. Danas ona zapaža težinu koja izvire iz ovih privilegija: danas ona sebe pita kako smiju vladati dvorom ovako prazne glave, trule duše koje nemaju nikakva znanja ni osjećaja, već se umiju samo klanjati pločama grbova i krunama. Uspoređuje s njima sebe, svoj duh i sposobnosti koje je car odabrao za najpodliju službu: špijuna. Prvi put u životu osjeća se povrijeđena što joj je car namijenio takvu službu.«²⁹

Ksenija tijekom romana odbacuje svoja aristokratska uvjerenja, preobražava se u demokratkinju koja podupire ideje revolucionarnih mijena u Ugarskoj i Hrvatskoj, ponajprije ukidanje staleških razlika.

Romanesknju strukturu *Republikanaca* Zagorka oblikuje u slijedu Šenoinih, Tomičevih i Kumičićevih romaneskkih koncepcija povijesnog romana, ali isto tako i na tragu pseudopovijesnog romaneskkih modela što su ga u hrvatskoj književnosti ostvarili još u 19. st. H. Dragošić, a na početku stoljeća V. Deželić st. Pripovjedačke strategije i ideologeme koje roman zastupa i podupire svjedoče da je nakana romana bila dvojaka: napeto, intrigantno i zanimljivo štivo prožeti modernim, liberalnim i demokratskim idejama te prosječnog građanskog čitatelja poučavati o demokraciji i liberalizmu i uvjeriti ga da je austrijska politika prema Hrvatskoj uvijek bila hegemonistička, autokratska, despotska, izdajnička i kolonijalistička vladavina. Istodobno, na taj je način roman pod slikom prošlosti podastirao sliku suvremenosti. Politički i društveno-socijalni programi koji se u *Republikancima* podržavaju bliski su ranim Strossmayerovim liberalnim koncepcijama,³⁰ uz jednu iznimku: predstavljeni je svijet Zagorkina romana sekularan. Pripovjedački stavovi zagovaraju ideju slobode, jednakosti i bratstva kako u odnosu na pojedinca, tako i s obzirom na hrvatski narod. Te ideje Francuske revolucije trebale bi se ostvariti legitimističkim i parlamentarnim putem, pri čemu bi najvažniju ulogu trebalo imati znanje, obrazovanje i prosvjeđivanje naroda. Vrlo slična shvaćanja zastupao je i J. J. Strossmayer. Zagovarajući liberalne ideje u uskoj povezanosti s hrvatskim nacionalizmom, Zagorka — kao i njezin mentor i zaštitnik Strossmayer — izražava ideje racionalističkog prosvjetiteljstva u istoj mjeri kao i romantičkog iracionalizma. Opseg pojma slobode kako ga oblikuje roman određen je ponajprije slobodom savjesti, nepovredivošću pojedinca i njegovih uvjerenja, kao i slobodom govora; u istoj se mjeri ističe i ideja o jednakosti društvenih slojeva kao i ideja o pravu hrvatskog naroda na vlastitu državu i jezik. U nekim pak fabularnim linijama (onima koje govore o dolasku Dalmacije i dijelova Hrvatske pod Napoleonovu vlast) jasno se ističu ideje o historijskom pravu Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije na vlastitu suverenu državu. U tom kontekstu treba odčitavati i jake antiugarske crte u romanu, a zagovaranje prohrvatskih i proslavenskih koncepcija.

Zagorkin demokratizam i liberalizam usko je povezan s feminističkim koncepcijama, što se razabire iz koncepcije ženskih likova u romanu: junakinje su aktivne, djelatne, mijenjaju svoju svijest, svoje svjetonazore, ponajprije glavna junakinja Ksenija Magdalenić koja prolazi mijenu od anacionalne aristokratkinje do nacionalno osviješčene žene koja muškim pothvatima i junaštvom brani svoje demokratske i liberalne stavove.

III. REPUBLIKANCI — PITANJE ŽANROVSKOG ODREĐENJA ROMANA

Zagorkini *Republikanci* svojom idejnom koncepcijom i strukturom nameću i pitanje procjene i vrednovanje takva romanesknog oblika u kojem se povijesna građa, eksponirana i potpomognuta pripovjedačkim strategijama kojima se zastupaju liberalne, demokratske i napredne ideje i prosvjetiteljski svjetonazor, našla u snažnom okruženju trivijalnog, avanturističkog, pustolovnog, ljubavnog, špijunskog i zabavnog, dakle vrednovanje takva oblika koji je u odnosu na tradicionalni povijesni roman uvelike izgubio od digniteta koji je imao u ranijim razdobljima nacionalne kulture i koji nije više mogao zauzeti onu poziciju koju je povijesni roman osvojio Šenoinim romanesknim opusom. Drugim riječima, *Republikanci* nameću problem i pitanje pojave i funkcioniranja zabavnog štiva, njegovu ovisnost o trivijalnom i kiču u hrvatskoj književnoj kulturi dvadesetih godina, i to takva oblika zabavnog štiva koje se oblikuje na nekim kanoniziranim postupcima klasične i visoke književne kulture.

Po sudu suvremenika kao i povjesničara književnosti koji su nastojali rehabilitirati njezino djelo (I. Hergešić, S. Lasić, B. Donat, D. Detoni-Dujmić, K. Nemeč, L. Sklevicky, A. Feldman), Zagorkini su romani bili neobično popularni i imali brojnu čitateljsku publiku, čija je brojnost nadmašila svu dotadašnju romanesknu produkciju. Istodobno, književna je kritika njezine romane ili negativno vrednovala ili prešućivala, a starije i srednje se generacije zasigurno sjećaju vremena roditeljskih zabrana čitanja njezinih romana zbog toga što pripadaju »šundu«. Koji su razlozi popularnosti i masovne čitanosti njezinih romana, unatoč tome što njezina djela nikada nisu doživjela visoku estetsku ocjenu i usprkos činjenici što su se sve rehabilitacije kretale više u smjeru revalorizacije njezina publicističkog, novinarskog i aktivističkog djelovanja, izražavanja divljenja njezinoj radnoj energiji, a njezin se rad češće tumačio u psihoanalitičkom ili ideološkom negoli u estetskom ključu?

Prepletanje avanturističkog, pustolovnog i ljubavnog štiva s prosvjetiteljskim, demokratskim i liberalnim idejama, koncept koji zagovara Zagorkin roman, promotren u kontekstu onodobne prosječne građanske čitateljske publike govorio bi u prilog konstataciji da je Zagorka svojim romanesknim konceptom željela s jedne strane odvratiti hrvatsku čitateljsku publiku srednjega građanskog staleža od

konzumiranja bezidejnih pustolovnih, trivijalnih i »šund« romana na njemačkom jeziku ³¹ i kroz publici poznat i omiljen romaneskni model djelovati na ideološke koncepcije i svjetonazorske horizonte svojih recipijenata, a s druge strane temom jakobinske urote i predstavljanjem demokratskih i liberalnih ideja u osamnaestostoljetnoj Hrvatskoj ponuditi hrvatskom građanstvu, u jeku ratnih strahota i briga za budućnost Hrvatske, odgovore na politička i društvena pitanja i probleme bliske budućnosti.

S druge strane, kao i za njezine popularnije romane, i za *Republikance* se može reći da velikim dijelom lebde »između privida i kiča« pothranjujući priprostu čitateljsku potrebu za književnim slasticama. Ne uklapajući se nikada u »žanrovske sustave svojih sudobnika«, ne pokoravajući se kanonu suvremene »kraće psihološke proze bez izraženija fabuliranja, bez društvene ili nacionalne pragmatike, ona je svojim strastvenim fabuliranjem, odsutnošću psihologizacije, s velikom pragmatičnom zadaćom i prilagođavanjem čitateljskom horizontu očekivanja, pokazala da ne mari za književne autoritete (...) svjesna da se radi o feljtonskom žanru koji živi od čitateljeve naive (...).« ³² Zagorkini *Republikanci* posjeduju brojne crte po kojima se književnost demokratskog doba razlikuje od književnosti nastale u starijim kulturnim razdobljima. Njezini se romani lako nabavljaju, jeftini su, a čitaju se brzo i bez napora. Oni su svjedoci nedvojbene komercijalizacije umjetnosti u hrvatskoj kulturi.

Upravo zbog svoje strukture i zbog masovne recepcije svi Zagorkini romani nameću pitanje treba li odgovor o njihovoj čitanosti i popularnosti tražiti u specifičnu spoju modernijih i liberalnijih građanskih svjetonazora koji su u doba nastanka tih romana nedvojbeno postali vlasništvo šire čitateljske publike i poprimili samorazumljivu uvjerljivost, ili pak u svojevrsnoj romantizaciji povijesnog fabularnog štiva, što bi odgovaralo malograđanskoj slici svijeta kojoj posve nedostaje »povijesna dubina« te na taj način masovno prihvaća proizvode koji se mogu označiti kičom.³³ Leži li razlog njezine popularnosti u stvaranju takvih romanesknih struktura koje su »snažnom hipertrofijom nekih ustaljenih narativnih postupaka te ekstremnim tematskim, motivskim, aktantskim shematizmom«³⁴ oblikovale uzorne i paradigmatične primjerke »šunda« i kiča, čije je psihološko, gotovo podsvjesno djelovanje već odavno opisano u literaturi?³⁵

Promotrimo li, naime, Zagorkine *Republikance* nezavisno od demokratsko-liberalnih i prosvjetiteljskih ideja koje zagovaraju, a isto tako nezavisno od njihove

povijesno-političke aktualizacije, nema sumnje da i taj roman pripada jednoj od prvih pojava kulturne industrije i književnog kiča u hrvatskoj književnosti, predstavljajući izraz moderniteta, i to onakva s negativnim predznakom. A to je, prihvatimo li stavove teoretičara demokratizacije umjetnosti,³⁶ ujedno znak da se hrvatska kultura dokraja demokratizirala jer — kako iznose analitičari kiča³⁷ — tek demokracija potiče komercijalizaciju književnosti i umjetnosti i uvjetuje snižavanje mjerila kako u stvaralaštvu tako i u konzumaciji.

Zagorka, oponašajući i tradirajući neke sastavnice visoke književnosti i žanrova čija je konjunktura bila visoka, slijedeći tradicionalnu nacionalnu kulturnu elitu (Šenoa, Kumičić), služeći se kanoniziranom paradigmom povijesnog romana u strateške svrhe, otvara — nakon male utabane stazice kojom su kročili još krajem stoljeća H. Dragošić, a početkom 20. pisci poput Velimira Deželića starijega — novi tijek hrvatske književne kulture, one masovne, kulture šunda i kiča, odnosno subkulture proizvedeći romantičku, odnosno romantiziranu literaturu koja podilazi emocionalnoj žeđi mase, a isto tako besprijekorno podastire malograđanskoj publici nužne demokratske i liberalne ideologeme koji stvaraju privid »višeg« užitka i prosvjetiteljske utilitarnosti.

Oslanjajući se na posvemašnju relativizaciju mjerila ukusa, na sentimentalističku koncepciju umjetnosti, Zagorka povijesnu građu prepleće s romantiziranim i afektivno nabijenim fikcionalnim sadržajima oduzimajući im na taj način dubinu povijesna uvida i ozbiljnost istinski angažirane umjetnosti te ispunjava zahtjeve građanske a još više malograđanske publike za svojevrsnim bijegom u nacionalnu povijest kao svojevrsni mit; razumljivo, da pritom demokratske i liberalne ideje koje zagovara roman gube od svoje uvjerljivosti i povijesna angažmana. Pojavljujući se u uzburkanim i teškim vremenim I. svjetskog rata, Zagorkini su *Republikanci* publici ponudili svojevrsan oblik moderne komercijalizirane pseudoumjetnosti koja je kroz lažne sanjarije obećavala ugodnu katarzu, bijeg i zaborav. Upravo zato što su bijeg u idealiziranu sliku povijesti, *Republikanci* su bliže kiču nego ozbiljnoj sudbinskoj slici povijesti, kiču koji vještijim manipuliranjem doduše vjerodostojnih, ali isto tako podmetnutih ideologema stvara privid mogućnosti ostvarivanja sretnog i boljeg društvenog i političkog sistema. Upravo zato što računaju s mogućnošću manipuliranja malograđanskim svjetonazorom, *Republikanci* su jedan od prvih oblika pojave masovne kulture u nas. Oni su dokaz

da je književnost postala potreba za relaksacijom srednjeg i nižeg građanskog staleža, nudeći mu željenu ali lažnu viziju prosvijećenog društvenog poretka.³⁸

Republikanci, dakle, nameću pitanje suodnosa modernih, liberalnih, demokratskih i prosvjetiteljskih ideja i koncepcija³⁹ s elementima zabavnog, trivijalnog i pučkog štiva, djela namijenjena masovnoj kulturi i po mnogim mišljenjima suvremenika djela koje participira u subkulturnim tokovima umjetničke duhovne proizvodnje poznate pod nazivom kič. Drugim riječima, Zagorkin roman postavlja pitanje na koji se način podastiranje demokratskih ideja uobličenih u trivijalni paket šunda može smatrati prosvjetiteljskim činom, na koji se način takav postupak uklapa u tendencije modernističkih procesa, treba li ga smatrati subverzivnim ili modernim, progresivnim? Nema sumnje da Zagorka vjeruje u mit progresa. Ali, njezina je vjera nekritička, a nekritička je i publika koja ju se tako masovno čitala. Njezin roman otkriva onaj trenutak kulturne svijesti kada je vjera u progres još moguća, kada se vjeruje u visoku kulturu i povijesni roman, a istodobno pokazuje da je riječ o povijesnom trenutku u kojem se sve ono što se veže uz umjetničku kulturu može preobraziti u nešto što je pogodno za neposrednu potrošnju, što pripada masovnoj kulturi. Umećući prosvjetiteljske, demokratske i liberalne ideje u proizvod koji nosi brojna obilježja produkta masovne industrije, Zagorka jest *Republikancima* ponudila djelo koje je odgovaralo potrebama mase za opuštanjem: njezin roman namijenjen je građanskom staležu u trenutku kada je on ionako već u hodu povijesti prisvojio ono što se u djelu podupire i propagira. Istodobno, podržavajući mit o progresu, budeći u čitatelja osjećaj kontinuiteta između prošlosti, sadašnjosti i budućnosti, Zagorkin roman ulijeva lažnu vjeru u bolju budućnost i utopijski mit o mogućoj sreći. Po tome su njezini *Republikanci* svojevrsno naličje moderniteta.

U čemu leži tajna Zagorkine čitanosti i njezina masovnog uspjeha? Leži li tajna njezina uspjeha u možebitnoj sekularnosti njezinih tema, u adekvatnijoj i vještijoj shematičnosti i formulaičnosti njezinih romaneskkih struktura, u intrigantnom i napetom vođenju radnje, u načinu pripovijedanja, raspletanja i zapletanja fabula na način koji je u većoj mjeri odgovarao građanskoj sentimentalnosti i razini njihove utopičnosti i težnjama bijega iz stvarnosti? Ili, treba li razloge popularnosti i čitanosti njezinih romana tražiti u pojavi nove, drugačije publike, publike koja se pojavila i formirala u hrvatskom društvu tijekom Prvoga svjetskog rata i oblikovala nove, drugačije, promijenjene svjetonazore koji su se formirali pod

utjecajem brojnih promjena što su se odvijale u hrvatskom javnom, političkom i društvenom životu, od onih geopolitičkih do onih koje je Prvi svjetski rat kao uistinu svjetski rat, sa svim strahotama i svojom masivnošću, unio u svjetski poredak i u svijest ljudi, te su težili literaturi takva tipa koja pruža mogućnost bijega i utopije? Moraju li se uzroci popularnosti i čitanosti Zagorkinih romana tražiti u činjenici pojave naglašeno elitne, avangardne, izrazito visoke i gotovo specijalizirane književnosti u tom razdoblju, takve književnosti koja je počela odbijati prosječne i srednje obrazovane građanske čitatelje, dakle u svojevrsnoj specijalizaciji i raslojavanje unutar samih tijekova književne kulture? Ili je pak Zagorkinoj popularnosti pridonijela činjenica raslojavanja hrvatskog građanskog društva na intelektualnu elitu i malograđanski sloj? Treba li u novim svjetonazorima koji su se oblikovali u destabiliziranoj Austrougarskoj Monarhiji i u strahotama Prvog svjetskog rata tražiti uzroke devalorizaciji književna ukusa i pronalaziti uzroke relativizmu književnih vrijednosti? Može li se njezin uspjeh objasniti njenim prosvjetiteljskim liberalizmom i nedogmatičnošću poruka koje njezin roman nose? Sva ta pitanja zahtijevala bi precizna književnosociološka istraživanja. Činjenica je, međutim, da su Zagorkini *Republikanci* i na planu književne sociologije i na planu svjetonazorskih koncepcija specifična i zanimljiva pojava dvadesetih godina 20. stoljeća.

BILJEŠKE

¹ D. Pavličević, »Odjeci ideja francuske revolucije u Hrvatskoj«, u zborniku *Internationales Kulturhistorisches Symposium Mogersdorf 1989; Die Auswirkungen der Französischen Revolution auf die Entwicklung des Bürgertums im pannonischen Raum (1789-1830)*, Eisenstadt 1992, str. 215.

² Usp. O tome: S. Antoljak, »Odjeci i posljedice francuske revolucije (1789) u hrvatskim zemljama«, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, vol. 22, Zagreb 1989, str. 211-264.

³ O različitim reakcijama dubrovačkih pjesnika na događaje Francuske revolucije usp. M. Foretić, »U procijepu prodora novih ideja i realiteta dubrovačke zbilje (Dubrovačka Republika i Francuska revolucija)«, u knjizi *Dubrovačka Republika i Francuska revolucija* (dvojezično), priredio M. Foretić, Dubrovnik 1996, str. 13-28.

⁴ Usp. O tome: N. Beritić, »Matutinovićeve proces u Splitu 1793. godine«, *Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku IV-V*, Dubrovnik 1955-56, str. 571-582; V. Kapitanović, »Život i spisateljska djelatnost fra Andrije Dorotića«, predgovor u knjizi *Fra Andrija Dorotić, Politički spisi*, Split 1995, str. 11-69.

⁵ A. Ivanošić, *Pridgovor, Svemogući neba i zemlje Stvoritelj*, u knjizi *Pjesme Antuna Kanižlića, Antuna Ivanošića i Matije Petra Katančića*, priredio i uvod napisao T. Matić, SPH, knj. XXVI, Zagreb 1940, str. 198.

⁶ Usp. O tome: M. Ratković, »O autorstvu pjesme *Horvat Horvatu hrvatski govori*«, u *Zbornik u čast Stjepana Ivšića*, Zagreb 1973, str. 303-316.

⁷ Usp. Ž. Muljačić, *Tomo Basiljević-Baselji, predstavnik prosvjećenja u Dubrovniku*, SAN, Posebna izdanja, knjiga CCXCIX, Odeljenje literature i jezika, knj. 8, Beograd 1958.

⁸ Usp. O tome: M. Foretić, nav. djelo.

⁹ Usp. O tome: G. Vidan, »Tragom 'francuske punte' u hrvatskoj pučkoj i prigodnoj književnosti«, u *Dubrovačka Republika i Francuska revolucija* (dvojez.), Dubrovnik 1996, str. 33-58.

¹⁰ Usp. O tome: O. Šojat, »O dvjema kajkavskim revolucionarnim pjesmama s kraja osamnaestog stoljeća«, *Croatica*, god. I, sv. I, Zagreb 1970, str. 211-236.

¹¹ Usp. O tome: T. Maretić, »Ein kroatisches Gedicht zu Ehren Napoleon's I.«, *Archiv f. slavische Philologie*, Bd. 23, Berlin 1901, str. 302-304.

¹² Usp. O tome: A. Feldman, »Imbro Ignatijević Tkalac (1842-1912)«, u knjizi *Liberalna misao u Hrvatskoj; prilozi povijesti liberalizma od kraja 18. do sredine 20. stoljeća*, ur. A. Feldman, V. Stipetić i F. Zenko, Zagreb 2000, str. 121-135.

¹³ K. Nemeč, *Povijest hrvatskog romana od 1900. do 1945. godine*, Zagreb 1998, str. 76.

¹⁴ D. Dujmić Detoni, *Ljepša polovica književnosti*, Zagreb 1998, str. 158.

¹⁵ Marija Jurić Zagorka, *Republikanci*, Zagreb (s. a.), str. 352-353.

¹⁶ Usp. o tome: F. Marković, »August Šenoa«, u knjizi T. Smičiklas i F. Marković, *Matica hrvatska od godine 1842. do godine 1892. Spomen-knjiga*, Zagreb 1892, str. 223.

¹⁷ V. Bogdanov: *Jakobinska zavjera Ignjata Martinovića*, Zagreb 1960, str. 5.

¹⁸ S. Antoljak: »Odjeci i posljedice francuske revolucije u hrvatskim zemljama«, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, vol. 22, Zagreb 1989, str. 211,

¹⁹ O ulozi Hrvata u jakobinskoj uroti J. Šidak kaže: »Društvene ideje revolucije privukle su, naprotiv, inteligenciju plebejskog porijekla koja je 1794, jednim svojim dijelom, bila uvučena i u splet događaja oko urote ugarskih jakobinaca. S potpunom sigurnošću može se, doduše, samo komorski činovnik Josip Kralj ubrojiti među članove Martinovićeve tajnog društva, zbog čega je u početku 1975. i počinio samoubistvo uoči svojeg hapšenja.« (J. Šidak, »Odjeci francuske revolucije i vladanje Napoleona I. u hrvatskim zemljama«, u knjizi *Studije iz hrvatske povijesti XIX stoljeća*, Zagreb 1973, str. 88.)

²⁰ K. Nemeč, *Povijest hrvatskog romana od početaka do kraja 19. stoljeća*, Zagreb 1994, str. 83.

²¹ Usp. o tome: S. Lasić, *Književni počeci Marije Jurić Zagorke (1873 – 1910)*, Zagreb 1986. i L. Sklevicky, »Patuljasta amazonka hrvatskog feminizma: Marija Jurić Zagorka«, u knjizi *Konji, žene, ratovi*, Zagreb 1996, str. 245-247.

²² U samom romanu navode se u bilješkama autoričini povijesni izvori: dokumenti bečkog i peštanskog državnog arhiva te brojni historičari: na prvom je mjestu dobar poznavatelj historiografske građe o događaju mađarski povjesničar Fraknói Vilmos, a zatim slijede Ervim Weil, Kalman Eden, Curt Enverspöck i drugi.

²³ O jakobinskoj uroti pisao je T. Smičiklas, *Povijest Hrvatska II*, Zagreb 1878; V. Deželić, *Maksimilijan Vrhovac (1752-1827)*, Zagreb 1904; F. Šišić, *Hrvatska povijest III*, Zagreb 1913; F. Šišić, »Biskup Makso Vrhovac i Martinovićeve urote«, *Vienac*, 35, Zagreb 1903, str. 393-394.

²⁴ V. Bogdanov, *Jakobinska zavjera Ignjata Martinovića*, Zagreb 1960.

²⁵ Prvo djelo Vilmosa Fraknói o uroti i Martinoviću ima naslov *Martinovics és társainak összeesküvése (Zavjera Martinovića i drugova)* i objavljeno je u Pešti 1880. Upravo to djelo moglo je Zagorki, koja je dobro znala mađarski, poslužiti kao izvor romaneskne građe. Drugo Fraknóijevo djelo koje govori o Martinovićevu životu objavljeno je nakon izlaska Zagorkina romana, u Pešti 1921.

²⁶ Zagreb 1960. U knjizi Bogdanov dosljedno pobija sve argumente starijih historio-grafa da je Martinović bio agent bečkog dvora i da je izdao svoje drugove; usp. o tome drugo poglavlje knjige »Optužbe protiv Martinovića«, str. 59-133. Bogdanov u zaključku svoje argumentacije kaže: »Optuženi zavjerenici nisu stradali zato, jer ih je Martinović 'izdao' i teretio, ili zato, jer su se Martinović i oni slabo držali u istrazi, — nego zato, jer su dva člana dinastije, car i kralj Franjo i njegov brat palatin Leopold, već unaprijed bili odlučili, da će im posmicati glave, bez obzira na rezultate istrage i suđenje, tako da je još prije završetka sudskog procesa i izrečene presude njihova sudbina bila definitivno riješena.« (V. Bogdanov, *Jakobinska zavjera Ignjata Martinovića*, Zagreb 1960, str. 133).

²⁷ Magistarski rad, Zagreb 2000. Vesna Stanković u svojem radu kaže: »Pomoću vlastitih peštanskih agenata, koje je ubacio u tajna društva, palatin Aleksander Leopold je uspio bez ikakve veze s Martinovićevim saslušanjem otkriti i uhititi čitav niz zavjerenika.« (*Svijet Ignjata Martinovića i proturječja Habsburške Monarhije u njegovo doba*, str. 148).

²⁸ S. Antoljak, nav. djelo, str. 211.

²⁹ Marija Jurić Zagorka, *Republikanci*, str. 199.

³⁰ Usp. o Strossmayerovim koncepcijama: W. B. Tomljanovich, »Josip Juraj Strossmayer (1815-1905)«, u zborniku *Liberalna misao u Hrvatskoj; Prilozi povijesti liberalizma od kraja 18. do sredine 20. stoljeća*, ur. A. Feldman, V. Stipetić i F. Zenko, Zagreb 2000, str. 69-88.

³¹ Usp. I. Hergešić, »Marija Jurić Zagorka«, predgovor *Sabranim djelima Marije Jurić Zagorke*, Zagreb 1972.

³² D. Detoni Dujmić, nav. Djelo, str. 166.

³³ Usp. o tome: M. Calinescu, *Lica moderniteta*, prevela G. Slabinac, Zagreb (s. a), str. 220. i dalje.

³⁴ D. Detoni Dujmić, nav. djelo, str. 167.

³⁵ Usp. o tome, npr. L. Giesz, *Fenomenologija kiča*, Beograd 1979.

³⁶ Usp. o tome: M. Calinescu, nav. djelo, str. 220 i dalje.

³⁷ Primjerice A. de Toqueville, *Democracy in America*, II, New York 1961.

³⁸ Usp. o tome: M. Solar, *Laka i teška književnost*, Zagreb 1995.

³⁹ Usp. o tome: M. Horkheimer i T. W. Adorno, *Dialektik der Aufklärung*, Frankfurt/Main 1969.